

Р. Мухитдинов¹ , Ы. Палтөре² , Е. Мажен^{2*}

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: kenz-84@mail.ru

ҚАБЫЛИСА ЖЫРЛАРЫНДА КӨТЕРІЛГЕН ДІНИ ТАҚЫРЫПТАРҒА ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Қазақ даласында өзінің даналық ойы және шешендігімен танылып, ерекшеленген тарихи тұлғалар өте көп. Олардың ұрпаққа мәдени мұра ретінде қалдырған жырлары мен даналық ойлары арнайы және жан-жақты зерттеуді талап етеді. Өйткені тарихымыздың төл деректері қатарына жататын халық ауыз әдебиетінде сол тарихи кезеңдегі оқиғалар мен қоғамдық қатынастардың ерекшеліктері толыққанды сипатталады. Мұндай өзіндік ерекшеліктері бар тарихи тұлғалар қатарына Қабылиса жырауды да жатқызуымыз орынды. Өйткені Қабылиса жырлары арқылы XVIII-XIX ғасырлардағы дәстүрлі қазақ қоғамының даму ерекшеліктері, қазақ халқының дүниетанымы сынды маңызды мәселелерден мәліметтер береді. Әрине Қабылиса сынды жыраулардың шығармашалығында ерекше көңіл аударылған тақырыптардың бірі дін мәселесі болып табылады. Біз аталған ғылыми-зерттеу жұмысымыз барысында Қабылиса жыраудың шығармаларын деректік талдау арқылы, оның діни білімінің жоғары болғандығын дәлелдейтін боламыз. Бүгінгі таңда зерттеушілер тарапынан тарихта өзіндік орны Қабылиса сынды ақындар мен жыраулар шығармасындағы діни тақырыптарды талдау ерекше қызығушылық тудырып отыр. Дәстүрлі сенімнің негіздерін танып, ислам дінінің негізгі түсініктерін халыққа ыңғайлы етіп жеткізе білген ғұламаларымыздың даналық сөздері мен жырлары бүгінгі ғылыми-зерттеу жұмыстары үшін тың бағытқа айналуы орынды. Ұрпақтар сабақтастығының ғылыми негіздерін қалыптастыру арқылы ғана дәстүрлі сенімнің тарихи келбетін сипаттауға болады.

Түйін сөздер: салт-дәстүр, дін, жырау, дүниетаным, ислам.

R. Mukhitdinov¹, Y. Paltore², E. Mazhen^{2*}

¹Egyptian University of Islamic culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: kenz-84@mail.ru

Theolinguistic Analysis of Religious topics raised in Kabyliisa Zhyrau

There are many historical figures in the Kazakh steppe who are known and distinguished by their wisdom and eloquence. Their poems and wisdom thoughts, which they left as a cultural heritage for generations, require special and comprehensive study. After all, the oral folk literature, which is one of the main sources of our history, fully describes the events and features of social relations in that historical period. Among the historical figures with such distinctive features, it is appropriate to include Kabyliisa zhyrau. After all, through the poems of Kabyliis, they give information about such important issues as the peculiarities of the development of traditional Kazakh society in the XVIII-XIX centuries, the worldview of the Kazakh people. Of course, one of the most important topics in the work of Zhyrau, such as Kabyliis, is the issue of religion. In the course of the research, we will prove the high level of religious education by analyzing the works of Kabyliisa Zhyrau. Today, researchers are particularly interested in the analysis of religious themes in the works of poets and zhyrau, such as Kabyliis, which have a special place in history. It is appropriate that the words of wisdom and psalms of our scholars, who learned the basics of traditional faith and conveyed the basic concepts of Islam in a convenient way to the people, become a new direction for today's research work. Only by forming the scientific foundations of the continuity of generations can the historical appearance of traditional faith be described.

Key words: traditions, religion, zhyrau, worldview, Islam.

Р. Мухитдинов¹, Ы. Палторе², Е. Мажен^{2*}

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: kenz-84@mail.ru

Теолінгвистический анализ религиозных тем, поднимаемых в жырах Кабылисы

В казахских степях много исторических личностей, известных своей мудростью и красноречием. Их песни и мудрость, передаваемые из поколения в поколение, требуют особого и всестороннего изучения. Ведь в фольклоре, являющемся одним из самобытных фактов нашей истории, полностью описаны события того исторического периода и особенности общественных отношений. Кабылиса Жырау – одна из исторических личностей с такими особенностями. Ведь через стихи Кабылиса дается информация по таким важным вопросам, как особенности развития традиционного казахского общества в XVIII-XIX веках, мировоззрение казахского народа. Безусловно, одна из важнейших тем в работе таких жырауов, как Кабылиса, – это вопрос религии. В ходе исследования мы докажем высокий уровень религиозного образования, проанализировав труды Кабылисы жырау. Сегодня исследователей особенно интересует анализ религиозных тем в произведениях поэтов и поэтесс, таких как Кабылиса, которые занимают особое место в истории. Слова и песни мудрости наших ученых, которые смогли распознать основы традиционных верований и донести до людей основные концепции ислама, должны стать новым направлением сегодняшних исследований. Только создав научную основу для преемственности поколений, можно описать исторический образ традиционных верований.

Ключевые слова: традиции, религия, жырау, мировоззрение, ислам.

Кіріспе

Қазақ елінің тарихында халыққа дін тағылымдарын өлең-жырлармен жеткізген ақындар мен жыраулар, билер мен шешендер өте көп. Олар Құран Кәрім аяттары мен Мұхаммед пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) хадистерін өздерінің өлең өрнектерімен қарапайым халыққа, көпшілік оқырманға түсінікті тілде шебер жеткізе алған. Дінді ұлттық салт-дәстүрмен сабақтастырып, дін тағылымдарын ғибратты нақыл сөздермен, мақал-мәтелдермен, жыр-термелермен өнер сүйгіш елге жеткізген. Қазақ халқы мақтаныш тұтатын әл-Фараби, әл-Жауһари, Махмуд Қашқари, Қожа Ахмет Ясауи, Арыстан баб, Жүсіп Баласағұни, Ахмет Иүгініки, Хусамуддин әс-Сығнаки, Мұхаммед Хайдар Дулати сынды бабаларының ізін жалғаған Бұхар, Шалкиіз, Ақтамберді, Қабылиса жыраулар елге діни насихатты өздерінің өлең-жырларымен жеткізсе Бекет ата, Әлмерек баба сынды бабаларымыз елдің рухани көсемі, ақыл-кеңесшісі болды. Ал олардың ізін Абай, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім, Майлықожа сияқты ақындар жалғады. Алаш арыстарының да дін туралы толғаулары, ойлары мен көзқарастары жетерлік. Өкінішке орай кеңес үкіметі тұсында қазақ халқының жыр-термелеріндегі дін мәселесі өзінің лайықты зерттеуіне ие болмады. Осының салдарынан біз ата-бабамыздың діни

ұстанымдарынан, діни дүниетанымынан ажырауға шақ қалдық. Тіпті ол біздің жадымыздан ұмытылуға айналды. Патшалық Ресей кезінде «бұратана халықтардың өткені, яғни ежелгі мәдениеті жоқ» делінсе, Кеңес дәуірінде «олардың көзін Қазан төңкерісі ашты» деген жалған идеология үстемдік етті. Сол себепті де біз халқымыздың көптеген жақсы қасиеттерінен, рухани мұрасының біразынан айрылып қалдық (Әділбаева, 2011: 4). Құдай қалап, тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін мұндай зерттеулерге есік ашылғанымен, олардың зерттейтін діни терең білімі бар ғалымдарымыз болмады. Соңғы жылдары діни білім біршама жақсарып, сапасы артып, өткенімізді еске алып, барымызды түгендеп жатқанда қазақтың жыр-дастандарындағы діни мәселелерді зерттеуге қызығушылық артып келеді. Әсіресе діни білімі терең жастардың тарапынан бұл тақырыпта көптеген мақалалар жазылып жатыр. Бұл дегеніміз болашақта аталған тақырып аясында талай ғылыми диссертациялар жарық көреді деген сөз.

Ел арасында қалмақтармен болған шайқастарда ерлігімен, батырлығымен аты шығып «Қабан жырау» атанған Қабылиса Асанұлы 1733-1824 жылдар аралығында Жетісу өңірінде өмір сүрген. Оны Сүйінбай, Жамбыл секілді көптеген ақындар өздеріне үлгі тұтып, ұстаз санаған. Ал Райымбек пен Наурызбай секілді батырлар Қабылиса жырауды өздеріне жол көрсететін аға

санаған. Ол тек қана елдің мүддесін сөзімен ғана емес, ісімен де қорғаған батыр баба болған.

Қабылиса ақындығымен, батырлығымен танымал болғаны сияқты діндарлығымен де, ислам дінін өлең-жырларымен ел арасында таратуымен де мәшһүр болған. Халықты дінді берік ұстануға, дұрыс түсінуге шақырған. Дегенмен аталған мәселе әлі де болса толыққанды зерттелмеген. Бұл мақалада қазақтың тарихында халыққа дінді өлең шумақтарымен, жыр-дастандарымен жеткізген, үгіт-насихат жүргізген тұлғалардың бірі бабамыз Қабылиса жыраудың діни толғауларына жасалған теоллингвистикалық талдауды ұсынамыз. Өйткені халықтың әлемді түсінуі, қабыл етуі, діні мен ділі оның тілінде көрініс табады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қазақ даласы ежелден ғұламалар мен артынан өлмейтұғын сөз қалдырған ойшылдарға кенде болмаған. Қабылиса жырау осындай біртуар тұлғалардың қатарына жатады. Мәдени мұрамыздың асыл қазыналары саналатын бабаларымыздың, оның ішінде Қабылиса жыраудың мол мұрасы бүгінгі жаһандану заманында ерекше сұранысқа ие болуы тиіс. Өйткені ұлттық болмыс пен ұлттық құндылықтардың ерекше сұранысы артып отырған қазіргі қоғам үшін рухани бағдар болатын мұра ерекше насихатталуы тиіс. Әрине мұндай маңызды мақсаттың орындалуы үшін алдымен мәселе ғылыми тұрғыдан негізделіп, тұжырымдалғаны абзал.

Ғылыми-зерттеу жұмысының *мақсаты* Қабылиса жырау өмір сүрген тарихи кезеңнің ерекшелігімен санаса отырып, оның шығармашылығының деректік табиғатына, оның пайда болу ерекшеліктерін аша отырып, діни тақырыптардың бейнелену дәрежесін ашу. Сонымен қатар ғылыми-зерттеу жұмысының өз алдына қойған мақсатына жету үшін біз Қабылиса жырау шығармашылығы арқылы автордың пайымдары мен тұжырымдарын ислам дінінің заңдылықтарымен тарихи салыстырмалы, салғастырмалы талдап, синхронды, диахронды әдістерді қолдана отырып, ғылыми маңыздылығын ашуға тырыстық. Рас аталған тақырып бойынша осы сипатта зерттеу жұмыстары жоқ болғандықтан, ғылыми-зерттеу жұмысының алдына маңызды

міндеттер қойылды. Мұндай міндеттер қатарына алдымен Қабылиса жыраудың толық шығармашылығымен танысу, соның нәтижесінде ғылыми шынайылығы жоғары жұмысқа қол жеткізу мәселесін атауға болады. Бұл ғылыми шынайылық Қабылиса жырау шығармашылығындағы діни тақырыптардың ерекшелігі мен оның шарифат талаптарымен сәйкестігін анықтаумен байланысты. Ғылыми әдістерді оңтайлы қолданып, осы мәселеге қатысты мәліметтер беретін дерек көздерін саралау міндеті де аса маңызды. Өйткені бұл аталған тақырып көлеміндегі жаңа ғылыми-зерттеу жұмысының бағыттарын анықтауға септігін тигізеді. Әрине қазіргі таңдағы отандық ғылымның кез келген саласын алар болсақ, маңызды міндеттердің қатарында ұлтжандылық пен отаншылдық сезімдерінің дұрыс қалыптасуы мен жаңа қазақстандық патриотизм ұғымдарының орнығуына күш салу байқалатыны анық. Біз де өзіміздің ғылыми-зерттеу жұмысымыздың міндеттері қатарын осындай өзектілігі жоғары.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Осы тұрғысынан келгенде біздің ғылыми-зерттеу жұмысымызға арқау болып, негізгі ізденісіміздің нысанына айналған Қабылиса жыраудың шығармашылығын теоллингвистикалық талдау барысында қолданылатын ғылыми әдістер мен жалпы ғылыми жұмысты ұйымдастырудың әдіснамасына ерекше көңіл бөлгеніміз абзал. Мұндағы мақсат Қабылиса жыраудың жырлары арқылы қазақ даласындағы ислами түсініктер мен білімнің орнығу дәрежесін анықтап, олардың қазақ тілінде қалай көрініс тапқандығына нақты тұжырымдар жасау болып табылады. Ғылыми зерттеу жұмысы барысында біздің тарапымыздан ғылымға белгілі бірқатар әдістер қолданылды. Алдымен тарихи деректермен танысып, мәтіндердің шынайылығына көз жеткіздік. Біз ғылыми-зерттеу жұмысымыз барысында Қабылиса жырау шығармашылығындағы діни тақырыптарды ашуды мақсат еткендіктен салыстырмалы талдау әдісін, тіл біліміндегі синхронды, диахронды әдістерді де белсенді қолдана алдық. Жырау шығармаларындағы көтерген діни тақырыптардың шынайылық дәрежесі мен жыраудың діни білімінің деңгейін анық-

тау мақсатында сәйкестендіру әдісіне жүгіндік. Сондықтан жұмыс барысында біз Пайғамбарымыз хадистеріне сүйене отырып, жыраудың келтірген діни тұжырымдары мен пікірлерінің шынайылық және маңыздылық дәрежесіне объективті баға бере алдық.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Рас аталған тақырып көлеміндегі Отандық дінтану, филология саласында кешенді зерттеу жұмыстар жоқ. Дегенмен ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруға жетерлік тарихи дерек көздер мен біршама публистикалық мақалалар бар. Әрине бұл дерек көздер көп жағдайда әдебиет пен филология саласының мамандары құрастырған Қабылиса жыраудың шығармашылығын құрастыруға бағытталған. Сондықтан осы тақырып аясында ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыратын зерттеушілер үшін Қабылиса жырау шығармашылығындағы діни тақырыптарды талдау жұмыстарын шариғат заңдылықтарымен салыстыру ісі аса маңызды. Осы үшін де біз өзіміздің ізденісімізде Ш. Әділбаеваның «Хадис – ғұрпымыз, сүннет – салтымыз» және Ахмад ибн Ханбал әш-Шәйбанидің «Муснад Ахмад ибн Ханбал», сонымен қатар Имам ән-Нәсәидің «Әс-Сунан әл-кубра» атты еңбектерін белсенді пайдалануға тырыстық. Зерттеу тақырыбына қатысты отандық ғалымдардың еңбектері қатарында Р.С. Мухитдиновтың «Қазақ тіліндегі ислам діні сөздерінің қолданылу тарихы» атты ғылыми жұмысын атап өтуге болады. Аталмыш еңбектер алдымен зерттеу жұмысының аясын анықтап, бағдарының дұрыстығын анықтауда аса маңызды болып табылады. Әрине тақырыпқа тікелей қатысты еңбектер қатарында Ораз Исмайылдың «Жыр атасы Қабан жырау» атты жұмысын атап өте аламыз. Рас автор Қабылиса жыраудың шығармашылығы туралы мол мәліметтер беруге тырысқанымен, арнайы діни тақырыптар мәселесін өзінің зерттеу нысаны ретінде таңдамайды. Демек автордың бұл еңбегін терең талдау арқылы қажетті мәліметтерді алуда маңыздылығы жоғары. Мұндай жанама мәліметтер беретін жұмыстар қатарында Ө. Қопабаев пен С. Дәуітұлының «Қабан жырау» атты еңбектерін де атап өтуге болады. Авторлар Қабылиса жыраудың тікелей діни тақырыптарды көтерген шығармаларын атап өтпеген. Дегенмен исламның негізгі құндылықтарын қазақ тілінде түсіндіруге тырысқан жырларын көптеп беруге

тырысады. Атап айтқанда иман, ұят, намыс, бірлік, береке ұғымдарының маңыздылығын ашуға арналған шығармаларын ислам құндылықтары тұрғысынан түсіндірудің ерекшелігі жоғары.

Әрине Қабылиса жыраудың шығармашылығы туралы өзінің зерттеу жұмыстарын жүргізген зерттеушілердің үлкен бөлігі әдебиет саласына тиесілі. Олардың қатарында М.О. Әуезовтің «Әр жылдар ойлары», С. Мұқановтың «Халық мұрасы», Е. Ысмайыловтың «Жамбыл және халық ақындары» сынды еңбектерді атап өтуге болады. Сонымен қатар Е. Тұрсыновтың «Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері», М. Жолдасбековтың «Асыл арналар», М. Жармұхамедовтің «Айтыстың даму жолы» атты еңбектерді атауға болады. Әсіресе «Жыр атасы – Қабан жырау» деп аталатын жинақтың тақырыпты ашудағы маңыздылығы жоғары. Сонымен қатар Марфуға Шапиянның «Тұлғалар өміріндегі ислам» атты еңбегі де біздің бұл мақаламызбен ұшасып жатыр. Ол бұл еңбегінде Әлихан Бөкейханнан Шерхан Мұртазаға дейінгі қазақ зиялыларының өміріндегі, өлеңдері мен жырларындағы дінді көрсеткен.

Қабан жыраудың бізге жеткен шығармаларының кейбіріне тоқталып, оның діни ұстанымдарына дінтанулық, лингвистикалық талдау жасап көрелік.

Қабылиса жырау ислам дінін терең түсінген, өзін шынайы мұсылман санаған және ел арасында дініне беріктігімен танымал әрі сыйлы болғандығы оның өлеңдерінен және айтыста қарсыластарына айтқан сөздерден аңғарылады.

Қабылисаның жалғыз Аллаға сеніп, Соған арқы сүйегендігіне оның Тұмарша жеңгесімен айтысынан байқауға болады. Қабылиса:

- Әуелі сөз сөйлейін иә Рахман!

Бұл тойға жұрт жиналды жақсы-жаман.

Қабылиса айтысын бір Аллаға сиынумен бастайды. «Рахман» сөзі Алла Тағаланың тоқсан тоғыз есімдерінің бір, ол сөзге күшейтпелі мағынаны үстейтін نال عف «фағлан» уазнында (сөздің морфологиялық қалыбы) келген «Аса мейірімді» деген мағына береді. Ал «иә» араб тілінен енген қаратпа сөз. Қазақ тілінде «Иә, Раббым», «Иә, Құдайым» деген тіркестердің құрамында кездеседі. Қазақ тілінде бұл қаратпа сөзі Құдайға жалбарыну кезінде жиі қолданылады. Сонда ақын сөзін өзі жалбарынатын Құдайынан медет сұраумен бастағанын көреміз. Бұл ислам діні талаптарымен туп-тура сай келетін әрекет. Өйткені Құран Кәрімде Алла Тағала: «Алланың аса көркем есімдері бар. Ендеше,

Оған сол (*есімдер*) арқылы дұға қылындар», – деген («Аграф» сүресі, 180-аят). Яғни кез келген жағдайда дұға жасағанда Алла Тағаланың көркем есімдерін атап, дұға жасаған абзал. Мұхаммед пайғамбар: «Егер сұрасаң Алладан сұра, егер жәрдем тілесең Алладан тіле» (әш-Шәйбани, 1998: 293) және бір хадисінде: «Алланың атымен басталмаған әрбір маңызды іс үзілген», – деген (ән-Нәсәи, 2001: 185). Осы Құран аятымен Мұхаммед пайғамбардың хадистерінен ислам дінінде Бір Алладан жәрдем сұрай бір істі бастаудың маңыздылығын байқаймыз. Ислам дінінің бұл талабын Қабылиса ақын «Әуелі сөз сөйлейін иә Рахман!» деп сөз бастауымен ісжүзінде іске асырған. Бұл оның ислам талаптарын берік ұстанған мұсылман екендігінің бір айғағы. Қазақтың «әуелі Құдай» деген сөзі де осы ұғыммен үндесіп жатыр.

Таутан қызбен жұмбақ айтысқа түскенде өз заманына сай аса білімді, оқымысты адамның бейнесі көз алдымызға келеді. Өмірдің, тіршіліктің, діннің сан-саласын қамтитын жұмбақты қарсыласы сұрақ күйінде қояды да, Қабан сүрінбестен дәл, анық жауап қайырып отырады. Бұдан біз тапқырлықпен қоса асқан ақылдылықты, білімдарлықты аңғарамыз. Бұл жұмбақ айтыс Қабылисаның ғана емес, Таутан қыздың да діни білімінің тереңдігін көрсетеді.

Енді Қабылиса мен Таутан қыздың айтысынан бірер үзінділер келтіріп, оларға талдау жасайық.

Таутан:

– Отырмын бір құдайға жылайын деп,
Бір сөзге тоқтам қылып ұнайын деп.
Ақын деп, ата, сізді естіп едім,
Отырмын аз шарифат сұрайын деп.

Қабан:

– Жолы бар шарифаттың пара-пара
Тілімді жаңылдырма Хақ Тағала
Боламыз біліп айтсақ біз де жақсы,
Қыз Тауған, шарифаттың сұрап қара (Пірәлиев, 2014: 252).

Таутан қыз әдепкесай сөз сөзін үлкенге құрмет көрсетумен бастайды да әрі қарай шарифаттан жұмбақтан сұрақ қоятынын жеткізеді. Ал Қабан жырау да шарифат талабына сай адамға медет етуші Хақ Тағала екендігін тілге тиек ете отырып, оның бұл ұсынысын қабыл етеді де оның жұмбақтап қойған сұрақтарына мүдірместен жауап беруін бастайды.

Қабылиса жыраудың Таутан қыз ақынмен айтысындағы мына өлең жолдарынан, ол екеуінің

Құран Кәрім кітабын жақсы меңгергендігін байқауға болады:

Таутан:

- Қабеке, бұл өлеңде көптеу парық,
Жасымнан ақын болдым қыдыр дарып,
Отыз қол аттаныпты әскер білән,
Он төрт жігіт қасына жолдас алып.
Қабеке, бұл жұмбақты ойламай тап,
Сөзіңіз өтірік болмай, болсын анық.
Мен айтсам, сіз шешіңіз кідірместен,
Таңқала екеумізге барлық халық.

Қабан:

- Жаратқан баршамызды хақ Тағала,
Ғаламға он сегіз мың өзі пана.
Он төрт жігіт дегенің он төрт сәжде,
Құран дүр отыз қолың отыз пара.
Әскері ішіндегі сүрелері,
Бұл сөзді құлақ түріп тындап қара.
Не айтсаң да табамын жұмбағыңды,
Барың болса қарышта Таутан бала (Исмайыл, 2014: 103-104).

Таутан қыз Құран Кәрім кітабы туралы жұмбағын өлең жолдарымен керемет келтіре алғаны секілді Қабан жырау да оның жауабын нақты әспеттеп бере алған. Бұл айтыстан тек қана Қабан жыраудың діни білімі емес, Таутан қыздың да ислам дінінен терең хабары болғандығын байқаймыз. Яғни олар өмір сүрген қазақ қоғамы сол тұста ислам дінін жатсынбай, өмір сүру салтынан оқшау дүние санамай, өздерінің ата-бабаларының діни ретінде ұстанғандығын аңғарамыз.

Құран Кәрім кітабының отыз парадан (бөліммен) тұратындығы көпшілік қауымға мәлім болғанымен, оның ішінде он төрт сәжде аяты бар екендігін көпшілік біле бермеуі мүмкін. Құран Кәрімнің он төрт жерінде аятты оқып болғаннан кейін сәжде жасалуы тиіс. Ол «тиләуат сәждесі» деп аталады (Мухитдинов, 2018: 207).

Таутан қыздың ислам ақидасына байланысты қойған жұмбағына Қабылисаның берген жауабына қарап, ол екеуінің ислам дінінің, имам Әбу Ханифа, Матуриди сынды әһлу әс-сунна уа әл-жамағаттың үлкен ғалымдарының ұстанымына сай жауап беруі де қазақ халқының мұсылман болғандығының бір айғағы. Ол айтыс жолдарында Таутанның:

- Аспаннан кітап түсті әуелден біл,
Кітапсыз айтқан сөзде болады мін.
Алладан неше кітап келген екен,
Сұраймын мен соларды аттары кім?

деген (Қопабаев, 2010: 4) шумақтарынан Алла Тағаланың Құран Кәрімде аттары аталған аспаннан түсірілген кітаптарын сұрап тұрғанын түсінеміз. Негізі, бұл мәселе ислам ақидасындағы «Кітаптарға иман» тарауында зерттеледі. Яғни Таутан қыз Қабан жыраудың ақидасындағы білімін тексеріп жатыр. Осы жерде көңіл бөлетін тағы бір мәселе Таутан қыздың «Кітапсыз айтқан сөзде болады мін» деген өлең жолдары (Әуезов, 1959: 23). Бұл сөздерімен Таутан қыз дін мәселесінде кітапқа сүйенбей айтылған сөзде мін болатындығын ескертуде. Яғни Тәукен қыз Құран мен сүннетке сүйенбей діни мәселеде айтылған сөзде, көзқараста мін, кемшілік болатынын аңғартуда. Оның «Алладан неше кітап келген екен» деген сөзі де ислам ақидасының өзекті мәселесі болып табылады. Енді осы жұмбақтарға берген Қабан жыраудың жауабына талдау жасалық.

- Аспаннан Алла Тағала кітап салған,
«Таурат» деген кітапты Мұса алған.
«Інжіл» деген кітапты Ғайса оқып,
Бар ма екен бұл сөзімде сірә жалған.
«Забыр» деген кітапты Дәуіт алды,
Меккеге бір ғажайып қорған салды.
«Құранды» хазіреті Осман оқып,
Шариғат насихатшы содан қалды (Мұқанов, 1974: 47).

Осы өлең жолдарында Қабан жырау ислам ақидасына, яғни сеніміне сай Алла Тағаланың адамзатқа Құран Кәрімде аттары аталған аспаннан түсірілген төрт кітапты атап берді. Алғашқы үш кітапты олар түсірілген пайғамбарларына теліді де одан кейін Құран Кәрімді Мұхаммед пайғамбарға телімей, оны Осман халифаның оқығандығын айрықша атап өтеді. Қабылиса жыраудың бұлай айтуының себебін төмендегіше түсіндіруге болады: Мұхаммед пайғамбардың заманында Құран кітабы толық жазылғанымен, бір кітапқа жинақталмады. Ол кезде сүрелер мен аяттар жеке-жеке жазылып сақталып жүрді. Себебі Құран кітабы алғашқы үш кітап секілді бірден түсірілмеді, жиырма үш жыл бойы шетінен бірнеше аят топ-топ болып түсіріліп отырды. Сахабалар Мұхаммед пайғамбардың тапсырмасымен түскен аяттарды дер кезінде хатқа түсіріп, көкіректе жаттап жүрді. Мұхаммед пайғамбар дүниеден өткеннен кейін аспаннан уахи, яғни Құран түсу тоқтағаннан соң Пайғамбардың көзі тірісінде жазылған барлық аяттар мен сүрелер жинақталды. Осман халиф болып тұрған кезде осы жинақталған Құран сүрелері мен аяттарынан бірнеше көшірмелер жасалып, оларды сол

уақыттағы үлкен ислам орталықтарына жібереді. Осы күнге дейін барлық әлем Құранның Османның тұсында жасалынған нұсқаларын басшылыққа алып жазылып келеді. Міне, осы себепті Қабылиса атамыз діни білімінің терендігін көрсету мақсатында Құранды Османның оқығандығын айтуда. «Меккедегі ғажайып қорған» дегені Құнанбай бабамыз қажылық жасап зиярат етіп барған қасиетті Қағба. Құнанбай бабамыздың Мекке шаһарында қазақ елінен келген қажыларға арнап қонақүй салдыруы да қазақ халқының мұсылман болғандығына бір айғақ. Қабан жыраудың «Шариғат насихатшы содан қалды» дегені бізге жеткен шариғат негіздері, шариғатты насихаттау осы Құран кітабынан бастау алады дегені (Ысмайылов, 1996: 58). Яғни Қабылиса бабамыз да шариғат, дін мәселесінде Құранды басшылыққа алу керектігін жақсы түсінген және соған иман еткен.

Енді Таутан қыздың келесі бір жұмбағына тоқталайық:

- Бар екен бір ағашта қырық жаңғақ,
Бұл дүние барша жанды жатыр жалмап.
Ол ағаштың бар екен мың бұтағы,
Адамға обал екен кесіп алмақ (Тұрсынов, 1974: 81).

Таудан қыздың бұл жерде «ағаш» деп отырғаны дін, шариғат. Сол шариғаттың негізгі қырық парызын ақын қыз жаңғақпен астарлап жеткізіп отыр. Ал шариғаттың көптеген әмір, бұйрықтарын, үкімдерін ол бұтақпен астарлаған. Осы бұтақтарды кесу, яғни шариғат бұйрықтарын орындамау, оған қарсы шығу, олардың мойындамау адам үшін обал болатындығын шебер жеткізгендігіне тәнті боласыз.

Бұл жұмбақтың жауабын тура тауып, оны өлеңмен өрнектеп еткізген Қабан жыраудың жауабы тіпті керемет:

- Қырық жаңғақ дегенің қырық парыз,
Мойныңа оқымасаң болар қарыз.
Мың бұтағы шариғаттың әмірі дүр,
Обалы сол – күтпесең айттым нағыз (Жолдасбеков, 2008: 72).

Қабылиса жырау шариғатта көрсетілген қырық парызды өтеу әрбір мұсылман жанға міндет екенін, оны орындамаса, мойнында қарыз болып қалатынын ескертуде. Қабылиса бұл сөзімен шариғатта қазасы өтелуі тиіс және қазасы өтелуі міндетті емес амалдардың бар екендігін көрсетіп отыр. Ал шариғаттың әмірлерін адам күту керек, баптау керек, қарау керек. Обалы сол егер осы бұйрықтар қараусыз, күтімсіз қалуы.

Қабылиса жыраудың дін туралы жазған талай өлеңдері бар. Олардың әрқайсысы дінтанулық, исламтанулық талдауларды қажет етеді. Бұл жұмысты іске асыру біздің бабалар аманаты алдындағы борышымыз (Жармұхамедов, 1991: 281).

Сүйімбай, Жамыл секілді жыр дүлділдерінің ұстазы, рухани көшбасшылары Қабылисаньң діндарлығы сол кездеге қазақ халқының ислам дінін берік ұстанғандығының айғағы. Ұлы даланың ұлы ұлдары әл-Фараби, Яссауи, Бұхар жырау, Қабылиса жырау, Бекет ата ұстанған ислам дінінен баз кешпеу, ата-баба аруағын сыйлап, ұлттың болашағын ойлап, біз де ислам дінін лайықты дәрежеде ұстансақ, ата-баба аманатын орындаған боламыз. Бұл біздің нағыз рухани жаңғыруымыздың, мәңгілік елдің ірге тасын бекіткендігіміздің куәсі болары хақ.

Сөзімді Қабылиса жыраудың «Бақыт қайда барасың?» деген өлеңінің мына шумағымен аяқтағым келіп отыр:

- Бақыт қайда барасың?
- Көршімен болған бірлігі,
Тағат, ғибадат тірлігі
Ұйымшыл елге барамын (Исмаилов, 2011: 154).

Бір Аллаға деген тағат, ғибадатымыз толық, ешкіммен жаулықтай, алтауы аладан аулақ, төртеуі түгелге жақын болып, болашаққа бірін-бірі батыр деген болар елдің баласындай ұйымшыл қадам жасасақ, дініне берік ата-бабаларымыздың аманатын орындаған боламыз.

Қабылиса жырау өз шығармаларында ислам дінімен байланысты және адамзат баласы үшін пайдалы болатын өмір сүру тәртіптерін жан-жақты әрі түсінікті етіп жеткізеді. Мысалы өзінің шығармаларының бірінде:

... Ұяттың иман қабы дер,
Имандыда ұят бар.
Көпшілікке жаққан жан,
Басына жаққан шырақ бар.
Фәни тұрмақ бақида
Мінетұғын пырақ бар.
Ешкімнің хақын жемендер.
Артында оның сұрақ бар, –

деген жыр жолдарының өзі соның айқын дәлелі болып табылады (Асанұлы, 2009).

Сонымен қатар Қабылиса жыраудың «Ырыс алды ынтымақ» деп аталатын шығармасында «Ақылың болса адамзат, Тістей көрме арам зат, Өзіңді – өзің қымташы» деп келетін жыр жолда-

рын кездестіруге болады. Сөзсіз бұл шығармасы да діни ұғымдар мен шариғат заңдылықтарымен тығыз ұштасып жатыр деп айта аламыз. Өйткені «судың да сұрауы» деген нақылға келетін мұсылмандардың өмір сүру тәртібі кез-келген дүниенің тек бұл дүниеде ғана емес, о дүниеде де сұрауы бар екендігін ескеруге негізделген. Сондықтан істің берекелі болуымен қатар, оның сауапты болуы үшін адам адалдық принципінен айнымауы тиіс деп саналады.

Өзінің «Ойлап тұрсақ, жігіттер» деп аталатын шығармасында жырау:

Ойлап тұрсақ, жігіттер,
Көп қой біздің қатамыз.
Әрбір сөзді көп сөйлеп,
Көп күнәға батамыз..., –

деп жырлап, ғайбат исламдағы ғайбат мәселесін орынды көтеріп, жан-жақты түсіндіруге тырысады. Әрине Қабылиса жыраудың діни тақырыптарды көтерген шығармалары өте көп. Оларды кешенді зерттеп, нақты хадис әрі Құран аяттарымен сәйкестендіру мәселе отандық дінтану саласының өзекті мәселелері қатарына жатады деп санаймыз. Өйткені түрлі тарихи кезеңдердегі данышпан әрі жырау сынды халықтың арасынан шыққан тұлғалардың діни тақырыптардағы пайым, тұжырымдарын саралау арқылы бүтіндей қоғам мүшелерінің діни көзқарастары мен сол замандағы үрдістерге шынайы баға беруге жаңа мүмкіндіктер ашылады деп санаймыз.

Қорытынды және тұжырамдама

Сонымен келтірілген мәліметтерді сараптай келе, Қабылиса жырау өз заманының білгірі және ел арасында аты шыққан айтыскер ғана емес, шариғат заңдарын терең меңгерген әрі өзі жүрген жерлерде исламның басты құндылықтарын терең насихаттаушысы болғандығын көз жеткіздік. Жоғарыда келтірілген айтыс барысында жасырылған жұмбақтың шешімін дәл табуының өзі де Қабылиса жыраудың ислам шарттарын терең меңгергендігін көрсетеді және біздің пайымдауымыздың басты дәлелі болып табылады. Жырау өз шығармаларында ислам дінінің мақсаты мен адами құндылықтарды қалыптастыруға бағытталған хадистерді нақты келтірмегенімен, шариғат пен хадистердің мән мағынасын қарапайым жұртқа түсінікті тілмен жеткізе білген. Атап айтқанда жыраудың иман және ұят, бірлік-

тің маңыздылығы туралы келтірген мәліметтері тікелей ислам дінімен ұштасып жатыр. Мысалы «Тіл алсаңдар шырағым, Өсек сөзді елеме. Үйір болғың шырағым, Жақсы сөзге өнеге!» деген жыр жолдары ислам дінінде құптала бермейтін ғайбат ұғымын ашады. Адам туралы тек жақсы сөз айту не болмаса үндемеу шарифат үкімі екені анық. Сонымен қатар «Өсек-аяң сөз болса, Жуытпағың денене» деп келетін жыр жолдары да жоғарыда келтірген ғылыми пайымыздың бір көрінісі болып табылады.

Қабылиса жыраудың «Ұят – иман басы дер, Имандыда ұят бар» деген жыр жолдары ерекше мән беруге тұрарлық. Пайғамбарымыз Мұхаммед өзінің бір хадистерінде «Барлық діндердің мінезі болады, ал мына діннің мінезі – ұят» деген болатын. Сонымен қатар «Ұят – иманның бір тармағы» деп келетін хадистері да бар. Қабылиса жыраудың ерекше мән берген мәселелерінің әділеттілік мәселесі болып табылатындығын атап өттік. Өз кезегінде Пайғамбарымыз үмметтерінің ішінде әділетсіздікті ашық істейтіндерден басқаларының барлығы да құтылатын болатындығын ескерткен. Демек жыраудың қарапайым тілмен жеткізе білген насихаты тікелей ислам дінінің құндылықтарымен тарихи сабақтасып жатыр деген қорытындыға келуге болады.

Рас ХХІ ғасыр өзінің сан қырлылығы ерекшеленеді. Жаһандану үдерісі де белсенді жүре бастауы дәл осы кезеңмен де байланысты. Әлем халықтарының ортақ құндылықтары қалыптасып, бір ұлтқа айналу үдерісі де жүріп жатқаны жасырын емес. Қазақтың дүниетанымына жат діни ағым жұмыстарының күшейіп тұрғаны да белгілі. Аталған үдерістің қауіптілігі әрине жоғары. Бұл әсіресе тарихына селқос қарап, дәстүрі мен салтын білуге асықпайтын ұлттар үшін қауіпті болмақ. Сондықтан бабаларымыз жүріп өткен сара жолы мен дәстүрлі түсініктерін насихаттаудың қажеттілігі анық байқалады. Ғылыми-зерттеу жұмысымызға арқау болып отырған Қабылиса жыраудың шығармаларындағы діни тақырыптарды талдау – дәстүрлі сенім жүйесінің мән мағынасын ашу тұрғысынан ғана емес, қазақ мәдениеті мен ислам діні арасындағы сабақтастық мәселесін сараптау тұрғысынан да маңызды. Сол себепті аталған тақырып көлеміндегі зерттеу жұмыстарын белсенді ету ісі болашақта басымдылыққа ие болуы тиіс мәселелер қатарына жатады деп нақт тұжырымдауға толық негіз бар.

Бұл мақала ҚР БЖҒМ-ның АР08857715 «Әл-Фараби трактаттарындағы теоллингвистикалық дискурс («Усул ылым ат-табия», «Китабул-Ахлак» және «Китабул-Хуруф» еңбектері негізінде)» атты жобаның негізінде дайындалды.

Әдебиеттер

- Асанұлы Қ. (2009) [электронды ресурс] https://www.inform.kz/kz/kaban-kabylisa-zhyrau-asanuly_a2188709
- Ахмад ибн Ханбал әш-Шәйбани (1998) Муснад Ахмад ибн Ханбал. – Бейрут: Алам әл-кутуб. 6 т. – 467.
- Әділбаева Ш. (2011) Хадис – ғұрпымыз, сүннет – салтымыз. – Алматы: «Ислам мәдениеті мен білімін қолдау қоры». – 280.
- Әуезов М.О. (1959) Өр жылдар ойлары. – Алматы: Ғылым. – 371.
- Жармұхамедов М. (1991) Айтыстың даму жолы. – Алматы: Қазақстан. – 414.
- Жолдасбеков М. (2008) Асыл арналар. – Астана: Күлтегін. – 343.
- Имам ән-Нәсәи (2001) Әс-Сунан әл-қубра. – Бейрут: Муассасату әр-рисала. 9 т. – 429.
- Исмаилов О. (2007) Жыр атасы – Қабан жырау. – Алматы: Атамұра. – 240.
- Қопабаев Ө., Дәуітұлы С. (2010) Қабан жырау // Егемен Қазақстан газеті. 2010 жыл 13 қазан
- Мухитдинов Р.С. (2018) Қазақ тіліндегі ислам діни сөздерінің қолданылу тарихы. – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры. – 260.
- Мұқанов С. (1974) Халық мұрасы. – Алматы: Қазақстан. – 236.
- Пірәлиев С. (2014) Сыпыра, Асанқайғы, Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз, Бұқар Қалқаманұлы, т.б. шығармалары. (Ақындар аманаты). – Алматы: НұрлыPress.kz. – 288.
- Тұрсынов Е. (1974) Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Ғылым. – 139.
- Ысмайылов Е. (1996) Жамбыл және халық ақындары. – Алматы: Санат. – 240.

References

- Adilbaeva Sh. (2011) Hadis – gurpymyz, synnet – saltymyz [Hadith is our tradition, Sunnah is our tradition]. Almaty; Islam madenieti men bilimin koldau qory. – 280. (in Kazakh)
- Ahmad ibn Khanbal al al-Sha'aybani (1998). Musnad Ahmad ibn Khanbal [Musnad Ahmad ibn Khanbal]. Beirut: Alam l-kutub, – 467. (in Arabic)

- Auezov M.O. (1959) *Ar zhyldar oilary* [Thoughts of different years]. – Almaty: Gylym. – 371. (in Kazakh)
- Imam әn-Nәsәi (2001) *Әs-Sunan әl-kubra* [Әs-Sunan әl-kubra]. – Bejrut: Muassasatu әr-risala. Vol. 9. – 429. (in Arabic)
- Kopabaev O., Daituly S. (2010) *Қaban zhyrau* [Қaban zhyrau] // *Egemen Қазақстан газети*. October 13, 2010. (in Kazakh)
- Mukanov S. (1974) *Halyk murasy* [People's heritage]. – Almaty: Kazakhstan. – 236. (in Kazakh)
- Mukhitdinov R.S. (2018) *Kazakh tilindegi islam dini sozderinin koldanyly tarihy* [History of the use of Islamic words in the Kazakh language]. – Astana: «Ruhani kundylyktardy koldau kory» korporativtik kory, – 260. (in Kazakh)
- Oraz Ismajyl (2014) *Zhyr atasy Қaban zhyrau* [The beginning of the song is Kaban Zhyrau]. – Almaty: Atamura. – 173. (in Kazakh)
- Piraliev S. (2014) *Sypyra, Asanqayı, Qaztugan, Dospanbet, Şalkız, Būqar Qalqamanūly, t.b. шығармалары*. (Aqyндar amanaty) [Works by sypyra, Asankayga, Kaztugan, Dospanbet, Shalkiz, Bukhar Kalkamanuly, etc. (Trust of poets)]. – Almaty: «NūryPress.kz». – 288. (in Kazakh)
- Tursynov E. (1974) *Kazak auyz adebietin zhasaushylardyn baırgy okilderi* [Ancient representatives of the Kazakh oral literature]. – Almaty: Gylym. – 139. (in Kazakh)
- Ysmajylov E. (1996) *Zhambyl zhane halyk akyndary* [Zhambyl and folk poets]. – Almaty:Sanat. – 240. (in Kazakh)
- Zharmukhamedov M. (1991) *Aitystyn damu zholy* [The way of aitys development]. – Almaty: Kazakhstan. – 414. (in Kazakh)
- Zholdasbekov M. (2008) *Asyl arnalar* [Noble channels]. – Astana: Kultegin. – 320. (in Kazakh)
- Zhyr atasy – Қaban zhyrau* (2011) [The ancestor of the song is Kaban Zhyrau]. – Almaty: Atamura. – 240. (in Kazakh)
- Asanuly K. (2009) [website recourse] https://www.inform.kz/kz/kaban-kabylysa-zhyrau-asanuly_a2188709 (in Kazakh)